

Розділ 3 Соціальні інститути

§ 1. Поняття «соціальний інститут». Інституціоналізація суспільного життя

Поняття «інститут» соціологія запозичила в юриспруденції, де його використовували для характеристики окремого комплексу юри-дичних норм, що регулюють соціально-правові відносини в деякій предметній сфері. Такими інститутами в юридичній науці вважались, наприклад, спадкування, шлюб, власність та ін. У соціології поняття «інститут» зберегло цей зміст, однак набуло більш широкого тлумачення стосовно позначення деякого особливого типу стійкої регламентації соціальних зв'язків та різноманітних організаційних форм соціально-го регулювання поведінки суб'єктів.

Інституційний підхід О. Конта до вивчення соціальних явищ впливав із філософії позитивного методу, коли одним з об'єктів аналізу соціолога виступав механізм забезпечення в суспільстві солідарності та злагоди. «Для нової філософії порядок завжди становить умову про-гресу та навпаки, прогрес є необхідною метою порядку», — підкреслював він. О. Конт розглядав основні соціальні інститути (сім'ю, державу, релігію) з позиції їх включення до процесів соціальної інте-грації та функцій, що при цьому виконуються. Він зазначав, що інсти-туту вірування і моральні цінності суспільства є функціонально взаємопов'язаними, що пояснення будь-якого соціального явища в цій цілісності припускає відшукування та опис закономірностей його вза- 58 ємодії з іншими явищами. Звернення О. Конта до аналізу найважливі-ших соціальних інститутів, їх функцій значно вплинули на подальший розвиток соціологічної думки.

Своє продовження інституційний підхід до дослідження суспільних явищ отримав у працях Г. Спенсера, точніше саме він уперше в соціо-логічній науці застосував поняття «соціальний інститут». Визначаль-ними факторами в розвитку інститутів суспільства Г. Спенсер вважав боротьбу за існування з сусідніми суспільствами (війну) та з навко-лишнім природним середовищем. Завдання виживання суспільного організму в умовах його еволюції, згідно з ускладненням структур по-роджують, за Спенсером, необхідність формування регулятивного інституту. Відповідно соціальний організм складається з трьох голов-них систем: регулятивної, такої, що виробляє засоби для

життя, та розпоряджувальної. Г. Спенсер розрізняв такі види соціальних інститутів, як інститути спорідненості (шлюб, сім'я), економічні (розподільні), регулюючі (релігія, політичні організації). При цьому він відзначав, що усякий соціальний інститут створюється як стійка структура соціальних дій, яка виконує окремі функції.

Вивчення соціальних інститутів у функціональному напрямі продовжив Е. Дюркгейм. Він обстоював ідею позитивності суспільних інститутів, які виступають найважливішим засобом самореалізації людини. Е. Дюркгейм висловився за створення особливих інститутів підтримки солідарності за умов розподілу праці — професійних корпорацій, тобто інститутів за типом професійних організацій.

Значну увагу розгляду певних соціальних інститутів приділяв К. Маркс, який аналізував інститут майорату, розподілу праці, інститути родового ладу, приватної власності та ін. Він розумів інститути як такі, що історично склалися, обумовлені соціальними, перш за все виробничими відносинами, форми організації та регулювання соціальної діяльності.

М. Вебер вважав, що соціальні інститути (держава, релігія, право і т. ін.) являють собою групу осіб, що виконують окремі, важливі для спільної справи соціальні функції.

Представник психологічного еволюціонізму американський соціолог початку ХХ ст. Л. Уорд розглядав соціальні інститути як продукт скоріше психічних, ніж будь-яких інших сил. Він зазначав: «Соціальні сили — це теж психічні сили, що діють у колективному стані людини».

У школі структурно-функціонального аналізу поняттю «соціальний інститут» відведено одну з провідних ролей. Т. Парсонс будує концептуальну модель суспільства, розуміючи його як систему соціальних відносин і соціальних інститутів. До того ж останні трактуються, як особливим чином організовані «низки» соціальних відносин.

У загальній теорії дії соціальні інститути виступають як особливі ціннісно-нормативні комплекси, які регулюють поведінку індивідів і статусно-рольову структуру суспільства. Інституційній структурі соціуму надається важлива роль, оскільки саме вона покликана забезпечити соціальний порядок у суспільстві, його стабільність та інтеграцію.

В інституціоналізмі (інституційній соціології) соціальна поведінка людей вивчається в тісному зв'язку з існуючою системою соціальних нормативних актів та інститутів, необхідність виникнення яких порівняна до природно-історичної закономірності. До представників цього напрямку можна віднести С. Липсета, Дж. Ламберга, П. Блау, І. Міллза та ін.

З точки зору інституційної психології соціальні інститути передбачають свідомо регульовану та організовану форму діяльності людей, відтворення тих, що повторюються, та найбільш стійких зразків поведінки, звичок, традицій, що передаються з покоління в покоління.

Крім вказаних методологічних підходів до визначення поняття «соціальний інститут», мають місце і такі, що засновані на феномено-логічних чи біхевіористичних ідеях. Так, наприклад, У. Гамільтон пише: «Інститути — це словесний символ для кращого зображення групи суспільних звичаїв. Вони означають постійний спосіб мислення чи звичай для народу. Світ звичаїв та звичок, до якого ми пристосовуємо наше життя, являє собою сплетіння та нерозривне полотно соціальних інститутів».

Психологічну традицію в руслі біхевіоризму продовжив Дж. Хо-манс. Він дає таке визначення соціальному інституту: «Соціальні інститути — це відносно стійкі моделі соціальної поведінки, на підтримку яких спрямовані дії багатьох людей». Тим самим він будує свою соціологічну інтерпретацію поняття «інститут», спираючись на психологічний фундамент.

Аналіз заданих підходів до визначення поняття «соціальний інститут» дає можливість стверджувати, що соціальний інститут, з одного боку, — це сукупність нормативно-ціннісно обумовлених ролей та статусів, призначених для задоволення конкретних соціальних потреб, а з другого — це соціальне утворення, створене для використання ресурсів суспільства у формі інтеракції для задоволення цих потреб.

Соціальні інститути — це специфічні утворення, що забезпечують відносну стійкість зв'язків і відносин у межах соціальної організації суспільства, історично обумовлені форми організації та регулювання суспільного життя. Соціальні інститути — стійкі форми організації спільної діяльності людей, що склалися історично. Вони повинні забезпечити

надійність, регулярність задоволення потреб суб'єктів, груп, суспільства в цілому. Соціальні інститути визначають життєдіяльність будь-якого суспільства. Поняття «інститут» вживають у різних значеннях. Використовуючи поняття «соціальний інститут», частіше мають на увазі різного роду упорядкування, формалізацію суспільних зв'язків і відносин, оволодіння такими рисами, як:

- постійність і міцність взаємодій між учасниками зв'язків і відносин;

- чітке визначення функцій, прав та обов'язків, які забезпечують взаємодію кожного з учасників зв'язків;

- регламентація та контроль за взаємодією суб'єктів;

- наявність спеціально підготовлених кадрів, що забезпечують функціонування соціальних інститутів. А сам процес організації та регулювання суспільного життя, упорядкування, формалізації та стандартизації суспільних зв'язків і відносин називається інституціоналізацією.

Процес інституціоналізації містить ряд моментів.

1. Одна з необхідних умов появи соціальних інститутів — це відповідна соціальна потреба. Інститути покликані організувати сумісну діяльність людей з метою задовольнити ті чи інші соціальні потреби. Так, інститут сім'ї задовольняє потребу у відтворенні людського роду та вихованні дітей, реалізує відносини між статями, поколіннями і т. ін. Виникнення окремих суспільних потреб, а також умови для їх задоволення є першими необхідними моментами інституціоналізації.

2. Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків, взаємодії та відносин конкретних осіб, індивідів соціальних груп та інших спільнот. Але він, як і інші соціальні системи, не може бути зведений до суми цих осіб та їх взаємодії. Соціальні інститути мають надіндивідуальний характер, володіють своєю власною системною якістю. Отже, соціальний інститут являє собою самостійне суспільне утворення, яке має свою логіку

розвитку. З цієї точки зору соціальні інститути можуть бути розглянуті як організовані соціальні системи, що характеризуються стійкістю структури, інтеграційністю їх елементів та деякою мінливістю їх функцій.

3. Третім, одним з найважливіших моментів інституціоналізації, є організаційне оформлення соціального інституту. Зовні соціальний інститут — це сукупність осіб, установ, що забезпечені певними матеріальними засобами та виконують певну соціальну функцію.

До загальних ознак соціального інституту можна віднести:

- виділення певного кола суб'єктів, які в процесі діяльності вступають у відносини, що набувають стійкого характеру;
- певну (більш чи менш формалізовану) організацію;
- наявність специфічних соціальних норм та приписів, що регулюють поведінку людей у межах соціального інституту;
- наявність соціально значущих функцій інституту, що інтегрують його в соціальну систему та забезпечують його участь у процесі інтеграції останньої.

Структура соціальних інститутів включає певний набір складових елементів, що виступають в більш чи менш оформленому вигляді залежно від типу інституту. Я. Щепанський виділяє такі структурні елементи соціального інституту: мету та сферу діяльності соціального інституту; функції, передбачені для досягнення мети; нормативно-обумовлені соціальні ролі та статуси, подані в структурі інституту; засоби і настанови для досягнення мети та реалізації функцій, включаючи відповідні санкції.

§ 2. Види та функції соціальних інститутів

Соціальні інститути багатогранні та різноманітні. Можна виділити різноманітні критерії їх класифікації. Зупинимося на двох: предмет-ному (змістовному) і формалізованому. На підставі предметного критерію, тобто характеру змістовних завдань, які виконують інститути, виділяють:

- політичні інститути (держава, партія, армія);
- економічні інститути (розподіл праці, власність, податки і т. ін.);
- інститути спорідненості (шлюбу, сім'ї);
- інститути, що діють у духовній сфері (освіта, культура, масові комунікації) та ін.

На підставі другого критерію, тобто характеру організації, інститути поділяються на формальні та неформальні. Діяльність перших заснована на суворих нормативно та можливо юридично закріплених приписах, правилах, інструкціях. Це держава, армія, суд тощо. У не-формальних інститутах така регламентація соціальних ролей, функцій, засобів і методів діяльності та санкцій за ненормативну поведінку відсутня. Вона замінюється регулюванням неформальним через традиції, звичаї, соціальні норми та ін. Від цього неформальний інститут не перестає бути інститутом та виконувати відповідні функції.

Соціальні інститути, постійно розвиваючись, змінюють свої форми. Витоками розвитку виступають ендогенні, тобто внутрішні та екзо-генні (зовнішні) фактори. Зміна соціальних інститутів під впливом культурних підсистем обумовлена, скоріше накопиченням людством нових знань. Крім того, на еволюцію соціальних інститутів значною мірою

впливають зміни у ціннісних орієнтаціях, особливо засоби оцінки об'єктивної реальності, які формують «світогляд» конкретної культурної спільноти.

Значний вплив на соціальний інститут може справити особистість. Дії особистостей часто змінюють не тільки функціонування окремих соціальних інститутів, а й цілих суспільств (наприклад, Лютер, Петро I, Ленін). Водночас самі соціальні інститути відіграють не останню роль у формуванні світосприйняття та світогляду індивідів, наприклад, ін-ститут сім'ї, освіти та ін.

Ендогенні зміни соціальних інститутів відбуваються взагалі через те, що той чи інший інститут перестає ефективно виконувати свої функції, не досягає поставленої мети, не реалізує потреб та інтересів якихось соціальних груп. Надати нового імпульсу роботі соціального інституту можна шляхом його реорганізації, поглибленої спеціалізації, тобто створити нові, значно диференційовані структури, які будуть діяти на основі інших норм та приписів.

Історія розвитку соціальних інститутів — це, по суті, поступове перетворення інститутів традиційного типу в сучасний інститут, на-приклад, інститут сім'ї, права, церкви та ін. Чим відрізняються сучас-ні інститути від традиційних? Останні, як правило, характеризуються суворо встановленими ритуалами, століттями освяченими звичаями, а також спорідненими зв'язками та відносинами.

Це найбільше виявляється на рівні родових відносин. Рід та багато-сімейна община були провідними інститутами первісного суспільства.

Вже тоді з'явилися інститути, які регулювали відносини між родами, багатосімейними общинами, що перебували немов над цими історич-но першими соціальними осередками. Передусім, це інститути обміну виробленими продуктами, тобто інститут економічних зв'язків. Далі формувались і політичні інститути, які щодо функціонування ставили собі конкретні цілі.

Розвиваючись, інститути все більш спеціалізувалися за функціями; залежно від важливості функцій деякі з них посідали в системі соці-альних інститутів провідне становище. У житті суспільства у міру його розвитку лідирували ті чи інші соціальні

інститути: вожді племен, рада старійшин, церква, держава та ін. У Новому та Новітньому часі як провідні виступають інститути держави, науки, освіти та ін., які часто вже не залежать від системи моральних принципів та норм, що певною мірою призводить до відчуження особистості.

Так, на думку американських соціологів, процес інтенсивної індустріалізації суспільства, який розпочався у США в 30-ті роки XX ст., призвів до значного загострення соціальної стратифікації, яка взяла на себе ряд соціальних функцій, що їх традиційно виконувала сім'я. «У процесі поглиблення соціальних функцій, які виконує інститут сім'ї, — зазначали Чепл і Кун, — деякі другорядні групи (наприклад, профспілки) досягнули такого рівня взаємодії, яка дорівнює взаємодії первинних груп або навіть переважає їх». Як стверджують Парсонс, Бейлз та Шілз, у більш розвинутих суспільствах не структури спорідненості, а соціальні інститути, такі як держава, церква, бізнес, університети та професійні організації, відіграють визначальну роль. Процес, завдяки якому неспоріднені інститути починають відігравати первісну роль у соціальній структурі, приводить до втрати функцій деякими або навіть всіма інститутами спорідненості.

Подібні погляди склалися у США в 50-ті роки, коли інститути державно-монополістичного капіталу ставили собі за мету — тотальний контроль над усіма суспільними процесами. Такі тенденції визначав ще в XIX ст. Г. Спенсер. Проаналізувавши регулятивну роль суспільства, тобто інститут влади, він привернув увагу до механізму соціального контролю. Політичне правління Г. Спенсер розглядав як один із видів цього контролю. Основоположник вчення про соціальні інститути стверджував, що весь соціальний контроль тримається в решті-решт на «жаху перед живими і перед мертвими». Жах перед живими підтримує держава, а жах перед мертвими — церква. Ці два інститути, на його думку, виникли і поступово розвивались із «ембріональних» форм, які з'явилися ще у родовому устрої, у первісному суспільстві. Соціальний контроль за повсякденною поведінкою людей, вважає Спенсер, здійснюється «церемоніальними інститутами», що є давнішими за церкву і державу, а діють значно ефективніше. Церемонії регулюють спілкування, символізують «статус» і «ранг» суб'єктів, які вступають у відносини, підтримуючи «відчуття субординації».

Соціальний інститут утворюється на основі соціальних зв'язків взаємодії і відносин конкретних суб'єктів (індивідів, груп). Соціальний інститут має надіндивідуальний характер, володіє власною, новою системою якостей та своєю логікою розвитку. Соціальні інститути — це організовані соціальні системи, які виконують певні функції, зі стійкою структурою, інтегрованими елементами. Вони включають систему цінностей, норм, ідеалів, зразків діяльності і поведінки всіх суб'єктів соціокультурного процесу. Для того щоб соціальний інститут функціонував, мало мати в його структурі повний набір соціокультурних елементів. Важливо, щоб вони стали частиною внутрішнього світу

особистості, переросли в соціальні ролі і статуси. Процес формування ціннісних орієнтацій особистості, її сподівань — вагомий компонент інституціоналізації.

Кожний інститут виконує характерну для нього соціальну функцію. Сукупність цих соціальних функцій складається в загальні соціальні функції соціальних інститутів як окремих видів соціальної системи. До них можна віднести такі.

1. Функція закріплення та відтворення суспільних відносин. Кожний інститут володіє системою правил та норм, у межах яких має відбуватися діяльність кожного члена інституту. Тим самим інститут забезпечує стійкість соціальної структури суспільства.

2. Регулятивна функція полягає в тому, що функціонування соціальних інститутів забезпечує регулювання взаємовідносин між членами суспільства шляхом вироблення шаблонів поведінки. Яким би видом діяльності не займався індивід, він завжди стикається з інститутом, який регламентує його поведінку в цій галузі. Таке регулювання є необхідним для спільної діяльності людей.

3. Інтегративна функція. Ця функція містить процеси групування, взаємозалежності та взаємовідповідальності членів соціальних груп, які відбуваються під впливом інституціоналізованих норм, правил, санкцій та систем ролей. Будь-яка інтеграція в інституті складається з таких елементів, як: консолідація (поєднання зусиль); мобілізація, коли кожний учасник групи вносить свої ресурси в досягнення мети; комфортність особистих цілей індивідів з цілями інших індивідів чи з цілями групи в цілому. Інтегративні процеси, що здійснюються за допомогою інститутів, необхідні для координації діяльності людей, створення організацій.

4. Трансляційна функція. Кожний соціальний інститут передає соціальний досвід, кожне нове покоління соціалізується щодо цінностей, норм та ролей конкретного соціального інституту. Наприклад, сім'я, що виховує дитину, прагне орієнтувати її на ті цінності сімейного життя, яких дотримуються її батьки.

5. Комунікативна функція. Інформація, що створена в інституті, повинна поширюватись як усередині інституту з метою управління та контролю за дотриманням норм, так і у взаємодії між інститутами. Комунікативні можливості інститутів неоднакові: одні спеціально призначені для передачі інформації (засоби масової інформації), інші мають досить обмежені можливості для цього; одні активно сприймають інформацію (наукові інститути), інші пасивно (видавництво).

Виконуючи свої функції, соціальні інститути стимулюють дії суб'єктів, згідно зі стандартами поведінки, і стримують девіантну поведінку, тобто контролюють поведінку суб'єктів. Кожний інститут виконує свою соціальну функцію. Їх сукупність складає загальні соціальні організації інститутів, як елементів, видів тих чи інших соціальних систем. Існують декілька основних соціальних інститутів: інститут сім'ї, який виконує важливу функцію — відтворення членів суспільства: інститути охорони здоров'я, соціального захисту. У надрах держави, де діють й інші інститути, наприклад освіти, реалізується важлива функція — соціалізації. У межах держави є функції виробництва і розподілення. Вони забезпечуються економічними, соціальними, політичними інститутами. Неабияка роль тут належить інститутам управління і контролю, тобто органам влади. Ці функції реалізують органи управління і контролю, спираючись на систему соціальних норм.

Функціональні якості різних соціальних інститутів відрізняються одна від одної. Наприклад, власність, обмін, банки, господарські об'єднання перебувають у віданні інституту економіки. Втім казати, що цей інститут та інші, наприклад, політичні, соціальні, відокремлює Велика Китайська стіна, було б помилково. У реальному житті їх функції взаємодіють так тісно, що провести будь-яку грань між ними дуже важко. Політичні інститути — держава, партії, профспілки та інші суспільні організації — займаються питаннями виробництва, обміну, соціального захисту і санкцій. Крім того, вони регулюють виробництво та збереження моральних, правових, ідеологічних цінностей, підтримують соціально-класові структури.

Свої специфічні функціональні якості мають соціально-культурні та виховні інститути. По-перше, вони допомагають вирішувати проблеми соціалізації суб'єктів, індивідів, робиться це через засвоєння закріплених у свідомості, у нормах права стійких соціокультурних стандартів поведінки. Такі стандарти підтримуються і регулюються чи силою суспільної думки, чи силою закону. Обов'язковість виконання норм забезпечується примусово силою відповідних органів, системою інститутів держави, що мають особливі повноваження.

Існують ще специфічні функції соціальних інститутів, які називають церемоніально символічними. Вони регулюють акти групової, міжгрупової, індивідуальної поведінки, визначають порядок у діяльності суб'єктів.

Чим стабільніше, впорядкованіше функціонують усі соціальні інститути, тим сильнішим є суспільство та динамічнішим його розвиток. Але процеси, які відбуваються в суспільстві, постійно змінюють потреби різних суб'єктів (людей, груп, класів), тому змінюється характер взаємодії соціальних інститутів у соціальному середовищі.

Порушення нормативної взаємодії із соціальним середовищем називається дисфункцією соціального інституту. Як зазначалося раніше, основою формування та функціонування конкретного соціального інституту є задоволення тієї чи іншої соціальної потреби. В умовах інтенсивного перебігу суспільних процесів, соціальних трансформацій може виникнути ситуація, коли суспільні потреби, що змінилися, не знаходять адекватного відображення у структурі та функціях відповідних соціальних інститутів. У результаті їх діяльності може виникнути дисфункція. З точки зору змісту дисфункція виступає як нечіткість цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, у спаді його соціального престижу, авторитету, виродження його окремих функцій у «символічну», ритуальну діяльність, тобто діяльність, що не спрямована на досягнення раціональної мети. Такий інститут починає долати труднощі: нестачу матеріальних засобів, кваліфікованих кадрів, зростання організаційних проблем. Усе це — зовнішні, формально-організаційні прояви дисфункції, а не змістові, про що зазначалося вище.

У такій ситуації втрачається основна якість соціального інституту — деперсоналізація. Принцип деперсоналізації полягає в тому, що функціонування соціального інституту, який задовольняє соціальні потреби, в основному не залежить від індивіда, від його нахилів, настанов, ціннісних орієнтацій та інших суб'єктивних характеристик. Оптимальна діяльність соціального інституту досягається за рахунок об'єктивно діючого механізму, який забезпечує розподіл соціальних ролей (коли кожен суб'єкт знає свій маневр), тим самим забезпечується виконання завдань інституту. Дисфункція в діяльності інституту змушує спрямовувати його діяльність на реалізацію інтересів окремих осіб залежно від їх персональних якостей.

Однією з явних ознак дисфункції соціального інституту є персоналізація його діяльності. Соціальний інститут, як відомо, функціонує за своїм об'єктивно діючим механізмом, де кожна людина на підставі норм та зразків поведінки, згідно зі своїм статусом, має певні ролі. Персоналізація соціального інституту означає, що він перестає діяти відповідно до об'єктивних потреб та об'єктивно встановлених цілей, змінюючи свої

функції залежно від інтересів окремих осіб, їх персональних якостей та властивостей.

Незадоволена суспільна потреба може викликати стихійну появу нормативно неврегульованих видів діяльності, які прагнуть заповнити дисфункцію інституту за рахунок порушення існуючих норм та правил.

У своїх крайніх формах активність такого роду може виявлятися у протиправній діяльності. Так, дисфункція деяких економічних інститутів є причиною існування так званої «тіньової економіки», що відбувається у суб'єктивних характеристиках. Прикладом дисфункцій є не- зареєстрованість злочинів у системі МВС. Для вирішення головного завдання МВС — боротьби зі злочинністю — повна та своєчасна реєстрація всіх виявлених злочинів є вкрай необхідною. Але вона заважає особистому внутрішньому завданню міністерства — показати високу ефективність своєї роботи. Так загальна мета поступається особистій.

Функції та дисфункції бувають явні, якщо вони офіційно заявлені, всіма усвідомлюються та очевидні, і латентні, якщо вони не заявляються, приховані. Функція може бути явною для одних членів суспільства і латентною для інших. Те саме стосується і дисфункції. Наприклад, для одних важливо здобути у вищому навчальному закладі фундаментальні знання, стати спеціалістом, а для інших — ухилитися від служби в армії та ін.

Питання для самоконтролю

1. Сформулюйте поняття «соціальний інститут».
2. Основні теоретико-методологічні підходи до аналізу соціальних інститутів.

3. Ендогенні та екзогенні зміни соціальних інститутів.
4. Складові елементи соціального інституту.
5. Етапи утворення соціального інституту.
6. Види соціальних інститутів.
7. Основні функції соціальних інститутів.
8. Дисфункції соціальних інститутів.
9. Інституціоналізація та її соціальна роль.
10. Соціальний інститут: формальний і змістовний аспекти.